

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ КОНСТАНТИ БУТТЯ

Досліджується проблема соціалізації людини в сучасному суспільстві. Проаналізовано культурні інваріанти, що детермінують позитивне, стійке існування людини в соціумі.

Ключові слова: соціалізація, самоідентифікація, культурні інваріанти.

Исследуется проблема социализации человека в современном обществе. Анализируются культурные инварианты, детерминирующие позитивное, стойкое существование человека в социуме.

Ключевые слова: социализация, самоидентификация, культурные инварианты.

The article is dedicated to the problem of socialization in modern society. Cultural invariants that determine a positive, persistent existence of man in society are analyzed.

Key words: socialization, identity, cultural invariants.

Особливістю пострадянського українського соціуму є його надзвичайна індивідуалізація, а домінуючим принципом у людській свідомості — «кожний за себе». Руйнування системи соціально інтегруючих мотивацій для здійснення діяльності, що відповідає колективним інтересам, призводить до зниження рівня консолідації суспільства, зростання соціальної, релігійної і національної нетерпимості. Тому в сучасних культурологічних дослідженнях дедалі більшого значення надається осмисленню модусу буття особистості в соціокультурному просторі й проблемі соціалізації людини.

Метою статті є визначення загальнолюдських констант — культурних інваріантів, які детермінують позитивне, стійке існування людини в соціумі. Це дослідження ґрунтується на парадигмі Т. Парсонса, відповідно до якої соціалізація передбачає, як інтеграцію індивіда в суспільство, так і його диференціацію [2]. Отже, у фокусі аналізу — взаємовідносини між людьми, що сприяють утворенню стійкої комунікативної системи, яка має смислове значення для членів конкретного соціуму. Метою функціонування цієї системи є підтримка рівня соціальної консолідації суспільства на основі загальної мети, спільних традицій, цінностей, правил, звичаїв, технологій соціалізації особистості і відтворення спільноти як стійкої цілісності. Це стосується не тільки матеріально-виробничої практики, а й будь-яких форм соціальної, інтелектуальної, комунікативної, художньої, релігійної діяльності, що здійснюється колективно або індивідуально, однак із соціально значущими результатами.

У процесі соціалізації особистість засвоює соціокультурний досвід певної спільноти, обираючи його орієнтиром власної життєдіяльності. Цей досвід стає доступним для людини завдяки акумуляції в культурних формах і подальшій інкультурації. У результаті відбувається

перетворення узагальненого людського досвіду в індивідуально-життєву форму. Однак знання «лише закладають підґрунтя людської духовності і для того, щоб мати реальний вплив на життєдіяльність суб'єкта, вони повинні трансформуватися у світоглядні та моральні принципи і цінності, життєсміслові орієнтири, переростати в усвідомлення конкретних цілей та засобів їх досягнення [4, 19]».

Здобуті знання стають основою духовної та практичної діяльності людини, дозволяють індивіду зрозуміти своє місце у світі, сформулювати ставлення до навколишньої дійсності й самого себе. Засвоюючи досвід спільноти, людина перетворює форми своєї детермінації в самоідентифікацію.

Самоідентифікація людини — це складний процес, що містить такі фази як пізнання свого Я, емоційно-ціннісне ставлення до себе й саморегулювання. Спочатку самопізнання здійснюється в контексті Я — Інший через різноманітні форми порівняння себе з іншими людьми і проєкцію їхніх якостей на власну матрицю світосприйняття. Потім воно переноситься в систему координат Я—Я. Оперуючи сформованими знаннями про себе, індивід починає використовувати таку форму самоаналізу, як аналіз мотивів власної поведінки згідно з вимогами суспільства до нього та власних вимог до себе.

Процес розвитку самосвідомості індивіда відбувається відповідно до емоційно-ціннісного ставлення до себе. Переживання індивіда, що пов'язані з усвідомленням ним своїх особливостей, свого значення, місця в колективі, ставлення інших людей до нього, є активним внутрішнім чинником формування самосвідомості. Таким чином формується самооцінка людини, зміст якої охоплює світ її моральних цінностей, стосунків, можливостей. Найвищим етапом самоідентифікації людини є саморегулювання власної поведінки — мотивація поведінки, вибір спрямованості саморегулювання й засобів його здійснення. Результат цього процесу безпосередньо стосується адекватності, стійкості й глибини самооцінки індивіда.

Отже, самопізнання індивіда, його емоційно-ціннісне ставлення до себе і самооцінка — головні внутрішні механізми соціалізації людини. Однак, якщо самопізнання є результатом розумової діяльності людини, а емоційно-ціннісне ставлення до себе зумовлене розвитком іманентної емоційної сфери, то саморегулювання пов'язане із загальним розвитком її вольової сфери. Самовизначаючись, формуючи і підтримуючи свою ідентичність із суспільством, людина таким чином детермінує свій спосіб життя. Головну роль в успіху її соціокультурної активності відіграють такі фактори, як відкритість до діалогу з Іншим і толерантне ставлення до нього.

А втім соціалізація людини потребує не лише суб'єктивних, а й об'єктивних умов для її здійснення. Характер соціалізації,

співвідношення інтеграційних і диференційних складових цього процесу залежать не тільки від іманентних властивостей індивіда, а й конкретно-історичних умов людського буття: соціальної структури суспільства, механізмів його соціокультурної регуляції, системи базових знань у соціумі, форм діяльності людей, їх взаємостосунків тощо. Порівняємо процес соціалізації людини у традиційному і нетрадиційному суспільствах.

Передусім, звернемо увагу на специфіку механізмів впливу кожного суспільства на особистість у процесі її формування. Так, інтеграція індивіда в нетрадиційне суспільство зазвичай організується й регулюється соціальними інститутами (державними, приватними) цілеспрямовано, відповідно до ціннісних норм, прийнятих у соціумі. Соціокультурна регуляція охоплює всі аспекти життя: економічну, політичну, правову, релігійну, художню та інші сфери. У традиційному суспільстві, з його колективною свідомістю, синкретичним характером культури, регулятором життя є, здебільшого, культурні традиції, що історично склалися у сфері його соціокультурного буття. Саме завдяки засвоєнню традицій соціокультурної спадщини, що передається безпосередньо від покоління до покоління (від батьків до дітей, від майстра до учня тощо), здійснюється інтеграція індивіда в конвенціональне суспільство.

Нетотожними є також системи знань, які є духовною передумовою формування самосвідомості особистості, і ступінь диференціації особистості в цих суспільствах. Наприклад, у нетрадиційному суспільстві, в якому цінуються новації й ініціатива, пріоритетними є формування неординарного Я, людина прагне до індивідуального самовираження, тобто акцентується на диференціації індивіда. У соціумі з конвенціональною системою соціокультурної регуляції, в якому суб'єктивне індивідуальне підпорядковується колективному, навпаки, диференціація індивіда менш вагома, що особливо яскраво відбивається в анонімному характері творчості народних митців.

Сфокусуємо увагу на культурних інваріантах, що створюють стабільну основу функціонування цієї комунікаційної системи і забезпечують гармонію існування людини у світі. Зазначимо, що в культурологічних дослідженнях немає єдиної точки зору стосовно цього питання. Так, О. Румянцев як культурні інваріанти пропонує розглядати «трансцензус цілепокладання», ментальність і колективність [3]. А. Шеманов наполягає на пріоритеті ментальності й самоідентифікації особистості [6—7].

Безумовно, цілепокладання є важливим інваріантом у комунікативній системі Я—Інший, який зумовлює функціонування алгоритму взаємодії людини та суспільства. Нагадаємо, що цілепокладання — це «процес формування мети як ідеального образу бажаного

(цілеформування); її досягнення і втілення у результат діяльності (цілереалізація) [5, с. 705]». Це поняття не зводиться лише до одного цільового акту, а є процесом, у якому мета, засіб і результат постійно змінюються. Від того, наскільки діяльність індивіда збігається з основними принципами й векторами цілепокладання соціуму, залежить ступінь його соціалізації.

Цілепокладання формується носіями культури, які аналізуючи досвід попередніх поколінь і власні можливості через призму знання свого часу, трансформують потенційні реалії в конкретні дії. Зміна парадигми або концепту епохи, трансформація індивідуальної й соціальної регламентації людського життя в межах часо-просторової системи координат детермінують зміну напрямку вектора мети в соціумі.

Феномен цілепокладання тісно пов'язаний з мотиваційною сферою особистості, основою якої є потреби, що визначають її залежність від конкретних умов біосоціального існування й породжують діяльність, спрямовану на нівеляцію цієї залежності. Потреби мають чітку предметну спрямованість на зовнішній світ, однак водночас зумовлюють долучення зовнішнього світу до внутрішньої системи життєдіяльності людини. А. Маслоу, аналізуючи людські потреби, дійшов висновку, що умовою самореалізації особистості є її здатність поєднувати свої внутрішні духовні ідеали з нормами і правилами суспільства [8, с. 167].

Слід відзначити, що мотивом стають лише усвідомлені людиною потреби, які безпосередньо трансформуються в дію. Мотив (або система мотивів) психологічно виявляється в інтересах, прагненнях, переконаннях, настановах людей. Залежно від домінуючої в конкретний період мотивації людська діяльність і поведінка спрямовуються на комунікацію або на виконання конкретного завдання (зокрема, на набуття нових навичок та вмінь) чи на себе. Отже, цей складний психологічний процес детермінує, з одного боку, розвиток особистості, з іншого — перетворення середовища, в якому вона живе.

Алгоритм цілепокладання завжди функціонально залежить від ментальних настанов суспільства. У культурології ментальність тлумачиться як «спільний духовний настрій, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навичок духу, що створює картину світу і скріплює єдність культурної традиції або будь-якої спільноти [1, с. 25]». Цей феномен проявляє себе на рефлексивному рівні як вияв психоповедінкових настанов, властивих соціуму та його культурній традиції, які закладаються в підсвідомість людини. Ментальність відображає саме типове в психології й поведінці соціуму, те, що закладалось у свідомості людей їх вихованням, культурою, мовою, релігією протягом великих хронологічних проміжків часу, виявляючись в автоматизмі

психологічних реакцій, відпрацьованих століттями, на типові події і ситуації.

Такий підхід надає можливості інтерпретувати ментальність як систему засобів, інструментів, що визначає формат сприйняття світу й визначає той чи інший спосіб людських дій. Важливо визнати, що ментальність є тією матрицею, через яку стимулюється, мотивується, програмується, координується, соціально відтворюється активність людей, а також організовується, функціонує і розвивається сам соціум.

Потреби особистості в матеріальних умовах і засобах життя, комунікації, пізнанні, діяльності та творчості зазвичай пов'язані з потребами колективу. Їх реалізація багато в чому залежить від того, як вони можуть бути задоволені в процесі колективної діяльності. Тобто потреби особистості формуються й реалізуються в контексті розвитку суспільства. Тому належність до спільноти з її іманентним складом, структурою, способом і динамікою життєдіяльності зумовлює характер мотиваційної сфери особистості. Завдяки колективним цілям, що консолідують спільноту, формується модель поведінки її членів, яка спрямована на реалізацію індивідуальних і групових інтересів та потреб.

Варто зазначити, що колективність як інваріант культури потребує окремого осмислення. Стабільне функціонування будь-якої спільноти залежить від балансу двох, здавалось би, протилежних начал — індивідуального і колективного, що перебувають у постійному протиборстві. Перевага одного з них, завжди призводить до дестабілізації соціокультурної системи, до її ентропії.

Сильний колективний компонент, безумовно, є гарантом стабільності суспільства, проте домінування його може провокувати обмеження свободи індивідів та їх творчої ініціативи. Індивідуальне начало, навпаки, містить у собі кардинальні зміни, проте загрожує суспільній рівновазі. Тобто основою життєдіяльності будь-якої спільноти має бути збалансована діалектична єдність індивідуального й колективного.

У цьому контексті важливо зважати на специфіку самого соціуму. Так, у спільноті з конвенціональним механізмом соціокультурної регуляції колективний компонент традиційно домінував над індивідуальним, що позначилося на його життєдіяльності (в праці, творчості, релігійній практиці тощо). У нетрадиційному ж суспільстві перевага завжди надавалась індивідуальному началу.

Означені культурні інваріанти (цілепокладання, ментальність, колективність, самоідентифікація індивідів) — універсальні, проте вони не відбивають повною мірою глибинної сутності народної культури. Поза увагою залишаються традиційність, синкретичність,

символічність, канонічність. А втім, за певних умов ці специфічні інваріанти можуть набувати статусу універсальних.

Дискусії навколо проблеми традицій дозволяють розставити акценти у змісті цього культурного явища: по-перше, традиції є колективною (не біологічною) пам'яттю певної людської спільноти; по-друге, вони є механізмом трансляції соціально важливого досвіду, який створюється, засвоюється спільнотою і апробується часом, забезпечуючи їй самототожність протягом історичного розвитку.

Першорядного значення в процесі ретрансляції традицій надається соціокультурній комунікації, а її важливими каналами є навчання і виховання. Завдяки спілкуванню людина одержує інформацію, здобуває знання, набуває уявлення, досвіду, ідей соціокультурної спільноти, успадковує і переймає способи діяльності та форми поведінки.

Суспільства з різною формою соціокультурної регуляції відрізняються не наявністю або відсутністю традицій, а їх специфічним змістом, особливими засобами трансмісії і формами функціонування. Так, у народній культурі превалює неревлексоване або малоревлексоване засвоєння досвіду попередніх поколінь. Воно здійснюється, зазвичай, імітаційно, в процесі суспільної діяльності. У нетрадиційному суспільстві певні навички утворюються і, набуваючи форми традицій, сприймаються членами суспільства усвідомленіше, завдяки навчанню і вихованню, часто із долученням відповідних інститутів. Тобто в контексті соціокультурної регуляції в суспільстві традиції набувають характеру універсальї.

Важливим інваріантом народної культури є синкретизм, який відображається у світоглядній, структурній, функціональній єдності духовно-практичної діяльності людини, в тісному зв'язку міфів, ритуалів та мистецтва. Елемент синкретизму характерний для всіх етапів розвитку народної культури. Його основою є міфологічний світогляд первісної людини, мислення якої відзначалось дифузністю, монолітністю, відсутністю абстрактно-логічного розуміння світу, що проявлялося в нечіткому поділі суб'єкта й об'єкта, предмета та знака, істоти та її імені, одиничного та множинного, просторових і часових відносин, начала й принципу, у заміні причинно-наслідкових зв'язків прецедентом, тобто в об'єднанні походження та сутності.

У процесі соціогенезу поступово формувалося диференційоване мислення людини, що дало поштовх соціальної стратифікації в суспільстві та появі двох полярних культур — офіційної та народної. Якщо в офіційній культурі превалюють диференційні тенденції, то в народній культурі, завдяки традиціям, синкретизм залишається домінуючою властивістю.

З прийняттям християнства зміна світогляду сприяла конструюванню нового синкретичного комплексу — релігійного мистецтва. У ньому в дифузному стані співіснують архітектура, живопис, декоративно-вжиткове мистецтво, музика, духовні співи. Саме в релігійній сфері, незважаючи на різновекторність розвитку, виявилась однакова спрямованість двох напрямів культури (офіційної і народної) до синкретизму, знаково-символічної форми фіксації культурно-значущого для соціуму тексту й канонічності зображення.

Не зважаючи на специфіку іманентних властивостей, українську народну й офіційну релігійні культури поєднують синкретизм християнської та язичницької символіки, узагальненість й абстрактність змісту символів, багатозначність їх осмислення. Тобто в релігійному контексті знаковість як культурний інваріант набуває універсальної форми.

Роль символів у релігійній культурі не обмежується лише фіксацією культурного тексту. У комунікативному й трансляційному процесі вони слугують засобом, за допомогою якого здійснюється акт обміну інформацією між індивідами в просторово-часовій системі координат, а також зв'язок між віруючими і трансцендентною реальністю (Богом). Під час трансляції релігійної інформації відбувається трансформація семантики тексту Святого Писання в семантику символу, а потім — у семантику зображення, яке набуває певного символічного змісту. Тобто символи виконують роль посередника між богословським текстом і художнім твором.

Не зважаючи на об'єктивність релігійної символіки, існує певний елемент суб'єктивності її сприйняття як майстром, так і реципієнтом. Така бінарна природа детермінована цілим спектром чинників, зокрема: різним світовідчуттям, досвідом, рівнем художньо-богословського розвитку майстра й реципієнта; суспільною зумовленістю творчості митця й сприйняття реципієнта (картиною світу того суспільства, до якого кожний із них належить). Процес дешифрування повідомлення ускладнюється під час семіотичного зрушення тексту і зміні коду, що виникають в умовах значного часового інтервалу між відправленням й отриманням інформації.

Змістовим ядром художньої системи української релігійної культури, що зумовлює алгоритм творчої діяльності людей, є візантійські художні канони, народні традиції і художні стилі. Художні канони виникли й сформувалися в нерозривному зв'язку з культовою ідеєю, регламентуючи головні виразні засоби іконопису (композицію, перспективу, колір, малюнок тощо), що були адекватні вірі. Вони дозволяють подолати ірреальність релігійної ідеї, трансформуючи її в реальні образи.

Це — суто православний феномен, у мистецтві західного християнства іконографічних схем не було. Народ сприйняв не лише християнську канонізовану іконографічну систему (сукупність сюжетів, правил зображення біблійних сюжетів і персонажів, символіку, атрибути святості тощо), а й канонізовану систему поглядів на живописне зображення і його сприйняття. Було успадковане православне розуміння культового зображення, як доказу істинності, реальності подій біблійних легенд та як нагадування про первообраз, який не може бути написаним із живої натури.

У процесі функціонування в межах художньо-стильових епох українське релігійне мистецтво зазнає формального, змістовно-стильового, безпосереднього й опосередкованого впливу загальноєвропейських культурно-мистецьких процесів. Якщо народний іконопис засвоює елементи стильової системи вибірково, зберігаючи свій генокод, то офіційне мистецтво, не зустрічаючи активної протидії церкви, дедалі більше відходить від принципів канонічної побудови релігійного живопису.

Отже, інваріантний комплекс, що сформувався в українській культурі на основі соціокультурного досвіду народу, зберігається впродовж усього соціогенезу. Він умовно диференціюється на два рівні — загальнокультурний (цілепокладання, ментальність, самоідентифікація індивіду) і специфічний (традиційність, колективність, синкретичність, символічність, канонічність), притаманні народній культурі. Однак за певних умов специфічні інваріанти набувають статусу універсальних. Інваріанти не тільки визначають характеристичні ознаки культурної системи як цілого, а й забезпечують їй мультистійкість і спадкоємність. Порушення процесу успадкування інваріантного комплексу призводить до дестабілізації культурної системи і руйнування основ для самоідентифікації індивідів.

Список літератури

1. Культурология. XX век. Энциклопедия: в 2 т. / [гл. ред., сост. и авт. проекта С. Я. Левит]. — СПб. : Университетская книга; ООО «Алетейя», 1998. — Т. 2: М–Я. — 1998. — 447 с.
2. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс; [пер. с англ. И. Бакштейн и др.]; общ. ред. С. А. Белановский. — [2 изд.]. — М.: Академический Проект, 2002. — 878 с.
3. Румянцев О.К. Открытость и инварианты культуры / О.К. Румянцев // Постигание культуры: ежегодник / [отв. ред. О.К. Румянцев]. — М. : Академический проект. — 2001. — Вып. 11. — С. 142–153. — Серия: Технология культуры.
4. Ситник П.К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні: [монографія] / П.К. Ситник, А.П. Дербак. — К. : НІСД, 2004. — 226 с.
5. Філософський енциклопедичний словник / [наук. ред. Л.В. Озатовська, Н. П. Поліщук]. — К. : Абрис, 2002. — 741 с.

6. Шеманов А.Ю. Концепты, инварианты и константы в культурной самоидентификации / А.Ю. Шеманов // Постигание культуры: Ежегодник / [отв. ред. О.К. Румянцев]. — М. : Рос. ин-т культурологии. — 2001. — Вип. 11. — С. 246–254.
7. Шеманов А. Ю. Концепт как модель культуры в отношении к Другому / А.Ю. Шеманов // Постигание культуры: Ежегодник / [отв. ред. О. К. Румянцев]. — М. : Рос. ин-т культурологии. — 2001. — Вып. 11. — С. 196–201.
8. Maslow A.H. The psychology of science; a reconnaissance / A.H. Maslow; [foreword by Arthur G. Wirth]. — Chicago: H. Regnery, 1969.— 168 p.

Надійшла до редколегії 12.08.2013 р.